

УДК 902(477.81/82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.06>

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ, ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ТА РАННЬОМОДЕРНИХ МІСТ УКРАЇНИ ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА

Калішчук Оксана,

докторка історичних наук,

професорка кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Запропонована розвідка являє собою спробу аналізу досліджень з історичної топографії міст України впродовж XIX – перших десятиліть XXI ст. Студія є спробою узагальнення вже опублікованих досліджень істориків, стану вивчення проблеми в історіографії. Авторкою стверджено, що найактивніше вчені вивчають проблеми історичної топографії таких потужних міських центрів, як Київ та Львів. Указано на особливості розгляду проблем історичної топографії залежно від часового та територіального вимірів. Показано особливості студій історичної топографії міст Галичини, Волині, Поділля. Рання історія українських міст залишається слабо вивченою через фрагментарність та лаконічність писемних джерел. Краєзнавчі нотатки дають змогу до певної міри зафіксувати зміни у забудові населеного пункту і, як наслідок, по-перше, реконструювати локалізацію опублікованих знахідок, а по-друге, виділити серед загату топонімів назви, пов'язані з планувальною структурою. З'ясовано значення для дослідження різноманітних напрямів територіальної історії. Указано на відсутність у вітчизняній історіографічній традиції компаративних досліджень історичної топографії й у межах України, і європейських міст. Виокремлено аспекти історичної топографії українських міст середньовіччя та раннього нового часу, які потребують подальшого наукового вивчення. Стверджено, що дослідження історичної топографії середньовічних та ранньомодерних українських міст повинно здійснюватися винятково на комплексному аналізі історичних джерел. Використання джерел різних типів та видів (писемних, картографічних,) робить успішним реконструювання міського простору. Результати наукових досліджень дають змогу стверджувати, що врахування археологічних джерел дає можливість дати відповідь на ті питання, які не відтворено в інших джерелах.

Ключові слова: історична топографія, історіографія, планувальна структура, місто, середньовіччя, новий час.

Kalishchuk Oksana. Historical topography of ancient Russian, late medieval and early modern cities of Ukraine as a historiographical problem

The proposed intelligence is an attempt to analyze studies on the historical topography of Ukrainian cities during the 19th - the first decades of the 21st centuries. The studio is an attempt to generalize the already published studies of historians, the study of the problem in historiography. The author argued that the most active scientists study the problems of historical topography of such powerful city centers as Kyiv and Lviv. It is indicated on the peculiarities of consideration of the problems of historical topography, depending on the time and territorial dimension. The features of the studies of historical topography of Galicia cities, Volyn, Podillya Early the history of Ukrainian cities remains poorly studied through fragmentation and conciseness of written sources. Local history notes allow to a certain extent to fix changes in the development of the settlement and as a result, first, to reconstruct the localization of published finds, and secondly, to allocate the title toponyms associated with the planning structure. The value for the study of various directions of territorial history is revealed. It is indicated in the absence of a historiographic tradition of comparative studies of historical topography and within Ukraine, and with European cities. The aspects of the historical topography of the Ukrainian cities of the Middle Ages and early new time, which require further scientific study are distinguished. It is argued that the study of historical topography of medieval and early-modern Ukrainian cities should be carried out exclusively on a comprehensive analysis of historical sources. The use of sources of different types and species (written, cartographic,) makes successful reconstructing urban space. The results of scientific researches allow to assert that taking into account archaeological sources allows you to answer those issues that are not reproduced in other sources.

Key words: historical topography, historiography, planning structure, city, Medieval period, Early Modern history.

Розмову варто розпочати з констатації, здійсненої свого часу Миколою Сапожніковим, що історична топографія давньоруських міст є частиною історичної науки [49, с. 11]. Усебічне дослідження економічної та соціально-політичної історії давнього та середньовічного періодів історії неможливе без вивчення історичної топографії окремих міських центрів і округ, котрі на різних історичних етапах були самостійними економічними, а іноді й політичними одиницями [5, с. 5]. Тож не дивно, що ці питання віддавна опинилися у полі зору істориків. Водночас, пам'ятаючи про міждисциплінарність урбаністики, слід указати, що «згідно з Європейською хартією міст (1992) існує дві концепції міста:

як археологічного, топографічного, містобудівного осередку людської життєдіяльності й як історичного та юридичного явища, яке забезпечує фундаментальне ядро (фокус) суспільного життя» [7, с. 9]. Елементи історичної топографії міста, які склалися у певний момент розвитку, лише опосередковано відображають ті непрості соціально-економічні, політичні та культурні процеси, які властиво й становлять істоту його історії. Окрім того, ґрунтуючись переважно на аналізі писемних джерел, історичні студії мали радше історико-географічний характер, адже значну частину історико-топографічних питань можна розв'язати лише у поєднанні з широкими археологічними дослідженнями, які охоплюють різночасові об'єкти матеріальної культури різноманітного функціонального призначення у поєднанні з аналізом даних писемних, нумізматичних, топонімічних та інших джерел. Саме такий комплексний підхід до вивчення проблем історичної топографії слід уважати найперспективнішим, адже лише поєднання даних топоніміки, історичної топографії з археологічними та писемними джерелами, їх взаємоверифікація та доповнення можуть дати цікаві наукові результати. Дослідження міждисциплінарного характеру особливо актуалізовано щодо пам'яток, інформації про які недостатньо у письмових джерелах.

Питання історичної топографії, на переконання Гліба Івакіна, мають велике значення для вивчення історії середньовічного міста. Це зумовило увагу вчених до їх вивчення. Вочевидь, найретельніше дослідженою виявилася історична топографія знакових міських центрів – Києва та Львова.

Одними з перших студій, що стосувалися історичної топографії Києва, були роботи Степана Голубєва [10], Миколи Петрова [35] та ін. [50]. Історична топографія давньоруського Києва детально представлена у працях Петра Толочка [53–55], сучасні ж дослідники доповнюють її окремими деталями, які не носять принципового характеру. Його робота, за висловом Мар'яни Долинської, стала «класичним зразком конкретного історичного дослідження історичної топографії великого міста» [13, с. 27]. Важливо наголосити, що хоча підґрунтям його роботи слугували археологічні джерела, однак він наголосив, що подібні студії передбачають використання міждисциплінарних баз даних, методів та підходів. Сучасні автори звертають увагу на історико-топографічну реконструкцію окремих районів Києва, особливо Подолу та Липок. Так, в останні роки історико-топографічні студії Києва продовжила Олена Попельницька [37–41]. У своїх дослідженнях вона на основі комплексного опрацювання нових письмових, археологічних та картографічних джерел розглянула питання історичної топографії київського Подолу як загальноміського політичного, економічного, суспільного та культурного осередку, центру самоврядування, торгівлі й ремісничої діяльності у часи пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Проте питання історичної топографії Києва саме цього періоду залишаються найменш вивченими. Поодинокі розвідки щодо історичної топографії Подолу належать також А. Занкіну [16], Михайлу Сагайдаку [48], Сергію Тараненку [51]. При цьому слід наголосити, що лише в окремих випадках ці питання розглядалися у зв'язку з вивченням окремих давньоруських архітектурних пам'яток. Щодо Києва Віктор Петров констатує, що саме археологічні розкопки на теренах міста дали змогу змінити напрям студій, відтворити первісний вигляд міста, його топографію за матеріалами розкопок, а не лише ґрунтуючись на тлумаченні літописних текстів. Тим паче що археологічний Київ відомий нам сьогодні краще, ніж Київ літописний.

Серед інших давньоруських міст, які зацікавили вчених з історико-топографічного погляду, виявився Іскоростень – головний град древлянської землі (розвідки Богдана Звіздецького, Володимира Польгуя, Андрія Петраускаса та Марини Хададової [17; 31]). Стародавній Любеч вивчала Олена Веремейчик [6]. Не могли оминути історики й Чернігів, який був разом із Києвом та Новгородом найпотужнішим міським осередком Русі. Серед авторів історико-топографічних студій міста виокремимо Олександра Бондара [4] та Володимира Коваленка [19].

Неабиякий інтерес у дослідників викликала історична топографія Кам'янця-Подільського. Заслужують історіографічного аналізу «Місто Кам'янець-Подільський. Історичний опис» (1895) та «Кам'янець-Подільський. Історико-топографічний нарис» (1915). Дослідники міжвоєнної Кароль Бучек, П. Захарченко, Пилип Клименко, Юхим Сіцінський («Нариси з історичної топографії Кам'янця-Подільського і його околиць»; написана 1930, опублікована 1994; погляди цього автора на еволюцію кам'янецького замку проаналізовано у розвідці С. Маланчук) продовжили і доповнили студії основних складників історичної топографії Кам'янця. Серед історико-географічних досліджень сучасних українських істориків Тетяна Гошко виокремлює доробок Миколи Петрова [33; 34], який стосується топографії Кам'янця-Подільського. За визнанням Юрія Мицика, «Кам'янець-Подільський – перлина й давня столиця Поділля, має багатющу історію, а за кількістю збережених у ньому пам'яток старовини разом із Києвом та Львовом тримає першість в Україні. Однак на відміну від цих двох міст його доля в XIX–XX ст. склалася набагато гірше (згадати хоча б перенесення центру області з Кам'янця до Проскурова (Хмельницького)) Через це стан дослідження минувшини даного міста не порівняти зі

здобутками науковців Києва та Львова» [28, с. 202]. Зрештою, аналіз здобутків Миколи Петрова з галузі історичної топографії Світланою Біляєвою звільняє нас від детальнішого розгляду [3, с. 9–12]. Тут ми лише наведемо висновок дослідниці щодо вибудови дослідником логічно побудованої та обґрунтованої концепції історичної топографії одного з визначних українських міст та провідної ролі у цьому археологічних джерел.

З огляду на особливе та осібне місце, яке займають в українській історичній традиції Волинь та Галичина, виправдано слід уважати пильну увагу до вивчення історичної топографії галицьких та волинських міст. Збережені літописні джерела здебільшого містять побіжну, випадкову інформацію про структуру городів Волинського і Галицького князівств, тож її відтворення без залучення картографічних, археологічних джерел неможливе.

Провідним українським фахівцем з історичної топографії нині слід уважати Мар'яну Долинську, яка спеціалізується саме на міській забудові Львова [13; 14]. На переконання Миколи Ільківа-Свидницького, її дослідження виявилися важливою подією в науковому світі та спричинили дискусії в середовищі фахівців із містознавства (зокрема, Львова). Тут згадаємо щонайменше рецензії Тетяни Гошко, Мирона Капраля, Івана Сварника, Леоніда Тимошенка, Андрія Фелонюка.

Низку статей та матеріалів з історії Галицької землі, зокрема досліджень щодо локалізації та історичної топографії середньовічного Галича, свого часу опублікував джерелознавець та археолог Антін Петрушевич. Ґрунтовне вивчення топографії літописних міст Галича, Звенигорода, Теревовлі, Белза, Буська у 1920–1930-х роках провадив краєзнавець Леонід Чачковський. Князюму Галичу загалом і його топографії зокрема у міжвоєнний період присвятив свою студію Мар'ян Гавдяк [8]. Серед досліджень княжого Галича радянської доби згадаємо статтю знаного археолога Вітольда Ауліха [1], а серед сучасних вітчизняних учених – Олени Джеджори [12] та Богдана Томенчука [56]. До розгляду історико-топографічних питань Звенигорода зверталася львівська дослідниця Віра Гупало [11]. Проблем історичної топографії Дрогобича торкалися М. Гаврилук [9] та Леонід Тимошенко [52]. Поодинокі роботи, присвячені історичній топографії Теревовлі, належить Роману Могитичу [29].

Укажемо, що, аналізуючи проблеми історичної топографії міста Володимира Х–XVIII ст., Валентина Петрович виокремила проблемні точки: з'ясування місця знаходження князівського палацу; питання, пов'язані з оборонним будівництвом ранньосередньовічного міста, а також докладнішою локалізацією окремих літописних храмів княжої доби, зокрема Успенського собору, Василівської церкви-ротонди, церкви Іоакима й Анни, св. Михайла, Георгіївської та Дмитрівської; місцезнаходження згаданих у літописі дворів-садиб боярина Вакія та купця-німця Маркольта; з'ясування характеру й розташування фортечних споруд Володимира у період середньовіччя; локалізації міської ратуші, реконструкція зовнішнього вигляду і внутрішнього інтер'єру торгових лавок, шинків та заїжджих дворів, згаданих у люстрації 1552 р. [36, с. 6; 26, с. 23–29].

Серед інших волинських міст, історична топографія яких отримала комплексне вивчення, – Дубно (Юрій Пшеничний [46; 47]), Кременець (Тетяна Яцечко [58]), Луцьк (Оксана Жук, Михайло Кучинко [15; 27]), Рівне (Богдан Прищепка [44]). Аналізуючи історичну топографію Дубна, Богдан Прищепка зауважив, що отримані нові археологічні джерела в поєднанні з результатами робіт попередніх дослідників дають змогу розглянути історичну топографію цього середньовічного міста, проаналізувати процес його зародження та розвитку в епоху Київської Русі та за литовсько-польської доби [43, с. 103]. Зауважимо, що з огляду на давню історію міст Волинь та значну частку міських утворень цього регіону у пізньому середньовіччі та ранньомодерну епоху така увага до їхньої історичної топографії є не випадковою.

Постановка проблеми історичної топографії українських міст середньовічної та ранньомодерної доби активізується від середини ХХ ст. Після 1991 р. дослідження відбувалися за двома напрямками: перший – це загальні дослідження, присвячені головним тенденціям містобудування давньоруських середньовічних урбаністичних центрів України; другий – регіональні дослідження, присвячені певним областям або ж узагалі окремим історичним містам. Вочевидь, далеко не всі міста середньовічної Русі з позицій історичної топографії вивчено однаково. Головне, результати досліджень просторової історії середньовічних та ранньомодерних українських міст указують, що вони потребують подальшого скрупульозного дослідження, високопрофесійної реконструкції, збереження та популяризації для прийдешніх поколінь як пам'яток історії та культури України.

Література:

1. Аулих В.В. Историческая топография древнего Галича. *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси* / ред. кол.: В.Д. Королюк (отв. ред.), В.В. Аулих, Я.Д. Исаевич. Киев : Наукова думка, 1980. С. 113–150.

2. Баукова А. Історична топографія середньовічного Корчева за матеріалами рятівних розкопок Керченського історико-археологічного музею. *Фортеця: збірка заповідника «Тустань»*. Львів, 2009. Кн. 1. С. 220–227.
3. Біляєва С. Біля початків комплексного вивчення історичної топографії Кам'янець-Подільського: з розробок М. Б. Петрова. *Археологія & Фортифікація* : зб. матер. VII Всеукр. наук.-практ. конф. / редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Буйницький О.А., 2017. С. 9–12.
4. Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Шевченка. Чернігів, 2017.
5. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (историко-археологический очерк Чача и Илака). Ташкент : Фан, 1975. 206 с.
6. Веремейчик О.М. Історична топографія Любеча X–XI ст. *Археологія і давня історія України*. 2020. Вип. 2(35). С. 105–120.
7. Верменич Я. Проблеми датування міст у сучасній Україні: теоретичні та правові аспекти. *Датування міст як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід* : матеріали круглого столу, м. Дніпропетровськ, 24 вересня 2008 р. Дніпропетровськ, 2008.
8. Гавдяк М. Топографія княжого Галича. *Княжий Галич*. Галич : накладом книгарні і базару «Рідної школи» в Галичі, 1938. С. 15–31.
9. Гаврилюк М. Історична топографія середньовічного Дрогобича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 1998. Вип. III. С. 164–172.
10. Голубев С.Т. Спорные вопросы о древней топографии Киева. Киев : Тип. акц. об-ва «Пётр Барский в Киеве», 1910. 32 с.
11. Гупало В. Історична топографія Звенигорода. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2012. Вип. 16. С. 239–253.
12. Джеджора О. Проблема історичної топографії Давнього Галича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1990. Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. С. 292–303.
13. Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Львів : Львівська політехніка, 2006. 356 с.
14. Долинська М. Теоретична реконструкція історичної топографії містечка (на прикладі смт. Кути) : навчальний посібник. Львів : Львівська політехніка, 2007. 100 с.
15. Жук О.М. Історична топографія Луцька X–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 ; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2000. 194 с.
16. Занкін А.Б. Історична топографія й геоморфологія стародавнього київського Подолу IX–XVIII ст. (історико-природознавчий аспект). *Археологія*. 2009. № 2. С. 61–74.
17. Звіздецький Б.А., Польгуй В.І. Історична топографія стародавнього Іскористеня (за матеріалами розвідки 1994 р.) *Історія Русь-України (історико-археологічний збірник)* / ред. О.П. Моця. Київ : ІА НАН України, 1998. С. 111–119.
18. Кедун І.С., Москаленко Д.Ю. Уточнення історичної топографії Ніжина за матеріалами археологічних досліджень. *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії*. 2007. Вип. 4/5(7/8). С. 119–122.
19. Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси* : материалы ист.-археолог. Семинара «Чернигов и его округа IX–XIII вв.», г. Чернигов, 26–28 сентября 1988 г. Киев : Наукова думка, 1990. С. 15–23.
20. Коваленко Ю.О. Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка. Чернігів, 2021. 289 с.
21. Коваленко Ю.О. Історична топографія ранньомодерного Глухова. *Сіверщина в історії України*. 2009. Вип. 2. С. 86–90.
22. Колибенко О.В. Історична топографія Переяслава Руського (X – перша половина XIII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 ; НАН України, Інститут археології. Київ, 1999. 337 с.
23. Красножон А.В. Еволюція довгочасної фортифікації та історична топографія міст Північно-Західного Причорномор'я на початку XV – наприкінці XVIII ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 ; Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського ; Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Одеса, 2018. 656 с.
24. Красножон А.В. Історична топографія Ізмаїла у 1770-х роках. *Краєзнавство*. 2015. № 1–2. С. 107–110.
25. Красножон А. Історична топографія фортеці та міста Акерман у 1770–1773 рр. *Чорноморська минушина*. 2016. Вип. 11. С. 16–24.
26. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського з найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. 260 с.
27. Кучинко М. Археологічні дані до історико-топографічної карти міста Луцька. *Тези республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області»*. Луцьк, 1991.
28. Мицик Ю. (рец.). Петров М. Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII–XVIII ст. Історіографія. Джерела. Кам'янець-Подільський, 2002. 384 с. *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 201–203.
29. Могитич Р. Історична топографія Теребовлі. *Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля»*. 2011. № 2. С. 36–46.
30. Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділлі : Вид. Подільського братства, 1994. 60 с.
31. Петраускас А.В., Польгуй В.І., Хададова М.В. Історична топографія літописного Іскоростеня. *Міста Давньої Русі* : зб. наук. пр. пам'яті А.В. Кузи / ред. П.П. Толочко. Київ, 2014. С. 294–301.
32. Петров В.П. Історична топографія Києва (Першопочатки міста). *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1964. С. 114–140.

33. Петров М.Б. Исторична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. 384 с. ; Петров М.Б. Исторична топографія Кам'янець-Подільського очима художників 70-х XVII – першої половини XIX ст. *Красзнавство*. 2003. № 1. С. 58–64.
34. Петров М.Б. Исторична топографія передмість м. Кам'янець-Подільського у XVIII ст. *Подільська старовина* / відп. ред. В.А. Косаківський. Вінниця, 1993.
35. Петров Н. К исторической топографии Печерска и Клова. *Киевская старина*. 1896. № 4.
36. Петрович В.В. Исторична топографія міста Володимира X–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 ; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2003. 19 с.
37. Попельницька О. Исторична топографія Київських Липок за картографічними та писемними джерелами XVIII – початку XX ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2004. Вип. 7. С. 75–102.
38. Попельницька О. Картографічні матеріали як інформаційне джерело з історичної топографії київського Подолу XVIII–XIX ст.
39. Попельницька О. Київський Поділ XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 ; НАН України, Ін-т археології. Київ, 2002. 245 с.
40. Попельницька О. План Києва 1638 р. як джерело з історичної топографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2005. Вип. 12. С. 328–342.
41. Попельницька О. Исторична топографія київського Подолу XVII – першої половини XIX ст. Київ : Стило, 2003. 304 с.
42. Прищепя Б.А. Исторична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел. *Архітектурна спадщина Волині*. Вип. 2 / за ред. П.А. Ричкова. Рівне : ПП ДМ, 2010. С. 149–153.
43. Прищепя Б.А. Исторична топографія середньовічного міста Дубно за археологічними джерелами. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2013. Вип. 24. С. 103–107.
44. Прищепя Б.А. Исторична топографія міста Рівного другої половини XVI – початку XVII ст. *Архітектурна спадщина Волині*. 2018. Вип. 6. С. 74–84.
45. Прядко О. Золотоноша: історична топографія та фортифікації. Кам'янець-Подільський : Рута, 2021. 76 с.
46. Пшеничний Ю.Л. Исторична топографія Дубна і його округи в X–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 ; Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2016.
47. Пшеничний Ю.Л. Исторична топографія Дубна у другій половині XIII–XV ст. (за матеріалами археологічних досліджень). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2015. Вип. 24. С. 19–26.
48. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології. Київ : Наукова думка, 1991. 168 с.
49. Сапожников Н.В. Историческая топография древнего Смоленска. Смоленск : Свиток, 2016. 192 с.
50. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей: Временная комиссия для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев : Тип. Е.Я. Федорова, 1874. 417 с.
51. Тараненко С. Площі Подолу в Києві доби княжої Русі. *Київські історичні студії*. 2015. № 1. С. 3–10.
52. Тимошенко Л. Проблеми історичної топографії давнього Дрогобича. *До джерел* : збірник наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ ; Львів, 2004. С. 727–745.
53. Толочко П.П. До топографії стародавнього Києва. *Археологія*. 1965. Т. 18. С. 14–23.
54. Толочко П.П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная. *Ruthenica*. 2009. № 8. С. 151–183.
55. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва ; вид. 2-е, стереотип. Київ : Наукова думка, 1972. 220 с.
56. Томенчук Б.П. Про три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* / відп. ред. Р.В. Терпиловський. Київ ; Львів, 1999. С. 299–307.
57. Трубочанінов С.В. Матеріали до історичної топографії Поділля XV–XIX ст. та використання [в архівах Кракова, Варшави, Російському державному архіві давніх актів]. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. 2015. Т. 15. С. 366–372.
58. Яцечко Т.В. Исторична топографія Кременця X–XIV ст. за літописними та архітектурно-археологічними джерелами. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2009. Вип. 16. С. 226–229.
59. Ситий Ю. Топографія та структура укріплень давньоруського Чернігова в різні періоди його історії. *Сіверянський літопис*. 2012. № 1–2. С. 35–42.